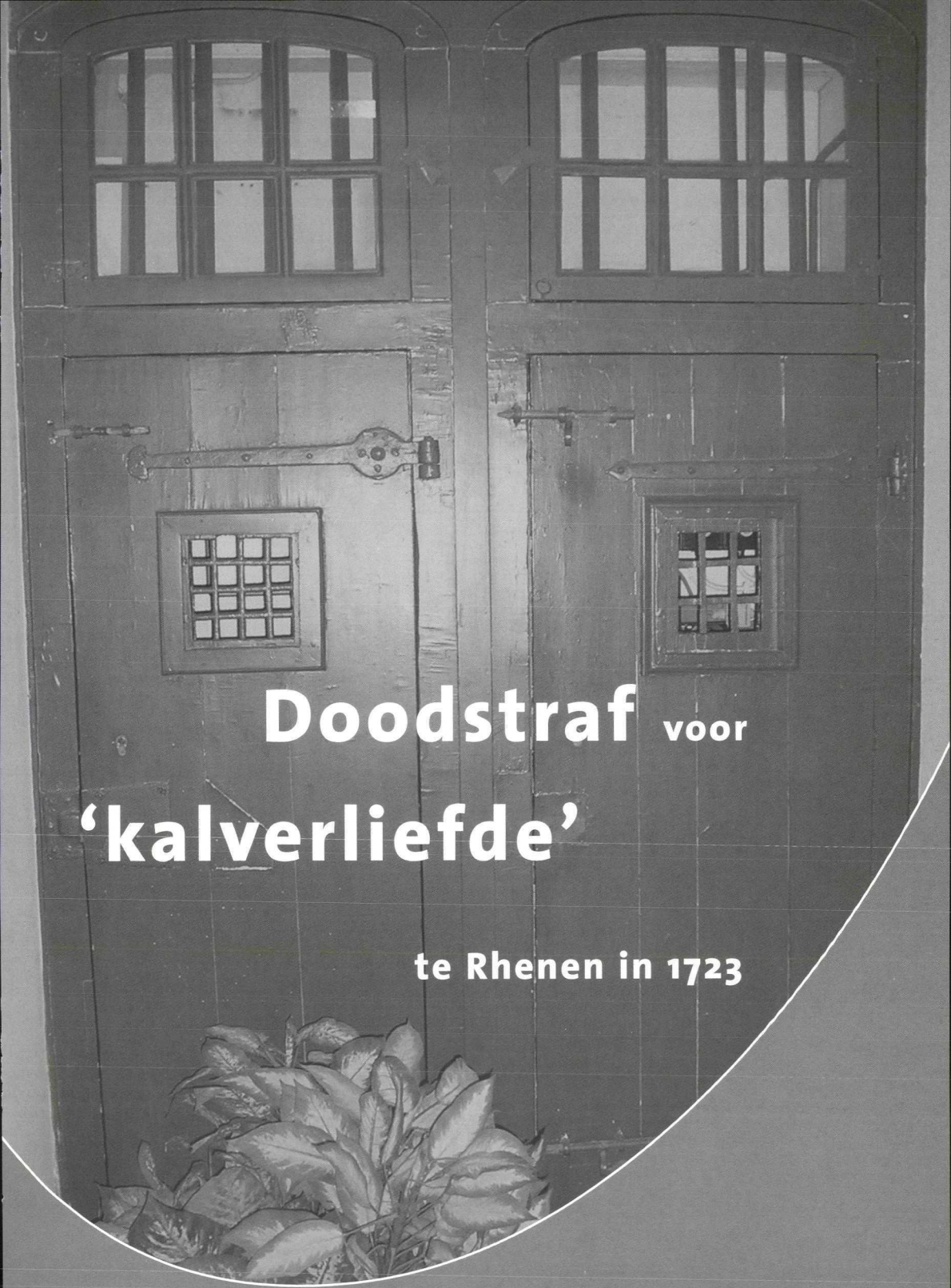

Doodstraf voor ‘kalverliefde’

te Rhenen in 1723

Ludo ten Cate (†) en Kees Smit

In 1723 kwam Willem van Dolder, zoon van een oud-burgemeester, in Rhenen voor het gerecht. De schout had bij geruchte vernomen dat hij betrapt was toen hij met een kalf in de weer was. Er werden juristen geraadpleegd, en toen was het duidelijk dat Willem wegens de ergste vorm van sodomie de doodstraf zou moeten krijgen.

Na enkele verhoren bekende Willem. Vervolgens moest er nog precies nagegaan worden wat er met zijn sperma gebeurd was. Willem gaf alle informatie die men maar hebben wilde, zonder dat er met tortuur gedreigd hoefde te worden. Zoals de sodomieten bij de Utrechtse homovervolgingen van 1730-1731, werd hij in het geheim berecht en tenslotte gewurgd.

Ludo ten Cate (1904-2003) werkte als chemicus bij de Veterinaire faculteit van de Utrechtse Rijksuniversiteit. Hij publiceerde in 1975 *Tot glorie der gerechtigheid* over het brandmerken in Nederland en daarna nog over allerlei onderwerpen, met name over de genealogie van de familie Ten Cate.
Kees Smit (1936), neerlandicus, promoveerde in 2000 op *Pieter Langendijk*, hij schreef over Nederlandstalige literatuur op de Antillen en recentelijk over Olivier van Noort, de Keulse kraan in Utrecht en een middeleeuws kanon in Den Bosch (in de *Siegener Beiträge* 2005). Op internet publiceerde hij de *Monumenta* van Buchelius.

Inleiding

De golf homoprocessen die vanaf 1730 tot het eind van de achttiende eeuw over Nederland ging, heeft pas sinds enkele decennia algemene bekendheid gekregen. Vroeger werd altijd gesproken van 'sodomie', een ruim begrip, dat behalve homoseksualiteit ook bestialiteit inhield. Terwijl het eerste al een halsmisdrijf was, werd het tweede als nog veel erger beschouwd. Als de sodomieten tenminste voor het gerecht kwamen, want de bevolking liet het doorgaans bij schelden en wegjagen, en liep niet naar de schout.

Tot in de jaren 1970 wist men nauwelijks hoe het er bij de sodomietenvervolging toegegaan was en om hoeveel slachtoffers het ging. Het zijn er honderden geweest. De processen die aanvankelijk in het diepste geheim gevoerd werden, waarbij de veroordeelde homo's niet op het schavot maar in de kelder van het stadhuis aan hun eind kwamen, werden vanaf 1730 openbaar. De processtukken werden ook niet meer vernietigd, waardoor we een inzicht hebben gekregen in de manier waarop verdachten werden ondervraagd en geëxecuteerd.

Dat geldt allemaal niet voor die zwaarste vorm van sodomie, waarbij mannen het met een beest gedaan hadden. Die processen zijn er ongetwijfeld ook in de achttiende eeuw geweest, hoewel de bewijzen moeilijk rond te krijgen waren. Homo's werden vaak genoeg betrapt in een donker steegje en konden elkaar verraden; terwijl wat er in een schemerige stal gebeurde bijna altijd verborgen bleef en een dier niets verklikte.

Omdat er zo weinig bekend is over bestialiteit, is het belangrijk te weten, dat er in elk geval in 1723 in Rhenen een proces gevoerd is rond dit misdrijf. En nog belangrijker is, dat het hele dossier, met brieven, verhoren, juridische adviezen, het vonnis en de onkostenrekening bewaard gebleven is. Door vergelijking met wat over de homoprocessen bekend geworden is, kunnen we ons nu een oordeel vormen over de vraag hoe uniek of hoe algemeen allerlei aspecten van dit proces waren.

In mei 1976 voltooide C.L. ten Cate zijn onderzoek naar deze bijzondere rechtszaak, gebaseerd op stukken die indertijd op het toenmalige Utrechtse Rijksarchief bewaard werden. Ze lagen ingeschoven tussen geheel andere stukken, waardoor ze aan een goede inventarisatie ontsnapt waren. [1] Zijn onderzoek omvatte niet alleen het hier gepubliceerde proces uit 1723, maar gaf ook een overzicht van de bestialiteit door de geschiedenis en over de hele wereld, een voorloper op *Lief dier* van Midas Dekkers, zou men kunnen zeggen. [2]

Een heterdaadje

Op dinsdag 1 juni 1723 kwam het Rhenense gerecht op het oude raadhuis bijeen om te spreken over het gerucht dat in het stadje de ronde deed. Willem van Dolder, de stads-

Het afgelegen huis Lievendaal of Levendaal tegen de achtergrond van de Heuvelrug. Tekening door L.P. Serrurier, 1730. HUA, Coll. beeldmateriaal, Top. Atlas, 1533.

chirurgijn, zou vreemde dingen hebben uitgehaald op Lievendaal, [3] de buitenplaats van oud-burgemeester Dirk van Brienen. [4] Balthazar Smissaert, de schout, vertelde aan het gerecht wat hij in de stad had vernomen, en volgens de regels verzocht hij de vergaderde heren om toestemming, hier nader onderzoek naar te doen. Blijkens deze schriftelijke opdracht moest hij informeren naar een 'onnatuurlijke daad' door een zeker 'manspersoon alhier' gepleegd. Van Dolder werd niet met name genoemd.

Het gerecht of de schepenbank van het stadje Rhenen bestond uit de zeven schepenen en de twee burgemeesters, terwijl de schout of hoofdofficier als aanklager fungeerde. Deze schout was Balthazar Smissaert (1677-1741). Ook zijn vader was al schout van Rhenen geweest en na hem zou zijn zoon Hendrik het worden. [5] Doordat hij voor het leven was benoemd, zorgde de schout doorgaans voor continuïteit en kennis van zaken, terwijl de schepenen en de burgemeesters steeds maar voor korte tijd aangesteld werden, en doorgaans geen juristen waren.

De leden van de schepenbank hadden een belangrijke taak: 'op drie momenten in de procesgang moesten ze cruciale beslissingen nemen. Ze moesten toestemming verlenen voor de arrestatie van een verdachte; ze moesten, indien de schout daartoe een verzoek indiende, een formeel vonnis wijzen waarin al dan niet toestemming werd verleend een verdachte te verhoren op de pijnbank; en tenslotte moesten ze het eindvonnis uitspreken en de strafmaat bepalen. (...) De schout was "hoofd van de politie", hij spoorde de verdachten op, verzamelde bewijsmateriaal, ondervroeg getuigen, verhoorde arrestanten en registreerde getuigenverklaringen. Voorts fungeerde hij als een soort openbare aanklager: hij bereidde de aanklacht voor, trachtte de verdachte tot een

bekentenis te brengen en vroeg zonodig toestemming tot verhoor onder tortuur. (...) En uiteindelijk diende hij een geschreven "eisch en conclusie" in.'[6] Daarbij moet wel opgemerkt worden dat 'verdachte' modern taalgebruik is, men duidde hem toen alleen aan als 'gevangene'. Dat hij het gedaan had, stond voor de rechters al bijna vast, het ging er alleen om dat hij bekende.

Schout Smissaert begaf zich naar Lievendaal, en had daar allereerst een onderhoud met Aartje Roelofs, 29 jaar, die met haar vader op een boerenhoeve naast het landhuis woonde. Ze vertelde wat er een maand geleden op mei-avond oftewel vrijdag 30 april, 's middags rond half vijf, voorgevallen was. Willem van Dolder (die als chirurgijn ook barbier was) was aan komen lopen om Van Brienen te scheren. Toen die niet thuis bleek te zijn, ging Van Dolder het achterhuis (de stal) van hun boerenwoning binnen, en ook daar was niemand.

Toen Aartje wat later de stal inging, zag ze dat een roodbont 'maalkalf'[7] achterstevoren stond, met de staart naar de dorsvloer of deel. Het beest was met een touw vastgebonden aan een paal, en Willem van Dolder stond met zijn buik tegen het achterste van het kalf aan te stoten. Omdat zij niet begreep wat hij aan het doen was, kwam ze dichterbij, zodat ze hem bijna kon aanraken. Zij zag toen dat hij 'onbehoorlijke conversatie' oftewel ontuchtige handelingen met het kalf pleegde. Zij schrok daar hevig van en liep naar buiten om haar broer Jacob te roepen. Die kwam vanachter het zomerhuisje aanlopen en vroeg wat er aan de hand was. Zij zag op dat moment de barbier naar buiten komen, en riep, 'Daar loopt de schelm al heen!'

Jacob, 27 jaar, verklaarde dat hij hem ook de stal had zien binnengaan, en dat zijn zus

Panorama van Rhenen vanaf de Rijn gezien. Rechts van het molentje staat het oude stadhuis met zijn twee trapgeveltjes, zoals het er tijdens het proces uitzag, nog vóór de verbouwing. Tekening door L.P. Serrurier naar C. Pronk, 1729. HUA, beeldmateriaal. cat.nr 200099.

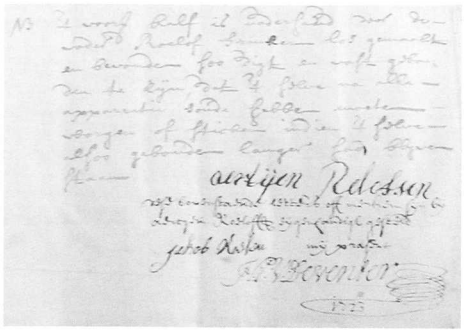

Aartje Roelofsen en haar broer Jacob ondertekenen hun getuigenverklaring op 2 juni 1723 als Aertijen Relofsen en Jakob Roelen. Foto: Kees Smit.

hem er bij geroepen had. Hij zag op dat moment de chirurgijn tussen de stal en de 'koornberg' (de graanschuur) weglopen. Aartje had hem daarna verteld wat zij gezien had, waarna hij ontdekte dat het kalf veel te strak vastgebonden stond. Verder had hij nog iets gezien dat in het komende proces zeer belangrijk zou blijken te zijn! Het geslachtsdeel oftewel 'het vasel of teellid' van het kalf bewoog en zag eruit, alsof een stier het beest besprongen had. Hij schatte dat de scheerbaas wel een kwartier of langer in de stal gebleven was. Naderhand werd het kalf door hun vader, Roelof Franken, losgemaakt, want het stond zo strak vastgebonden, dat het zeker gestikt zou zijn als het iets langer geduurd had.[8]

Wat Willem van Dolder gedaan had, was ongelofelijk dom. Op klaarlichte dag had hij het in de stal van iemand anders met een kalf staan doen. Elk moment kon iemand die hem goed kende, hem betrappen, en het liep inderdaad uit op een 'heterdaadje'. De nood moet wel heel hoog geweest zijn op deze 'mei-avond'. Anderzijds wijst het geval er ook op, dat er aan zijn seksuele aberratie doorgaans niet zwaar getild werd. Als Jacob hem zelf bezig gezien had, waren er misschien een paar boze woorden gevallen, meer niet. Helaas voor Willem was het de 'oude vrijster' Aartje die hem betrapte, en kennelijk het verhaal uit de eerste hand rondvertelde.

Men kan zich afvragen of Willem iets van de geruchten gehoord heeft. Het kan zijn dat alles achter zijn rug om gegaan is, en dat hij, zoals het wel vaker gaat, de laatste was wie men iets vertelde. Het kan ook zijn dat hij zijn woordje klaar had, als iemand hem vroeg wat er nou aan de hand geweest was in die stal. Mogelijk hield hij zich bij zijn verklaring dat hij het kalf overeind wilde helpen. Dat verhaal vertelde hij ook, zoals we nog zullen zien, bij zijn verhoren. Het lijkt wel alsof hij daar op voorbereid was.

Anderzijds zal hij hoogstwaarschijnlijk nog nooit gehoord hebben van een rechtszaak wegens sodomie, en al helemaal niet wegens seks met een kalf. Als die processen al hier of ginds voorkwamen, werden ze na afloop doodgezwegen om niemand op verkeerde ideeën te brengen. Dat er ergens in de bijbel stond dat het de Here een gruwel was, zal hem mogelijk bekend zijn geweest, maar kon hij vermoeden dat hij ervoor opgepakt kon worden, hier en nu? Toch kwam die dag dichterbij.

Het eerste advies van de 'onpartijdige rechtsgeleerden'

Smissaert had op 1 juni van het gerecht toestemming gekregen om advies in te winnen van 'onpartijdige rechtsgeleerden' zoals ze altijd genoemd worden. Hij reisde naar

Utrecht om twee juristen te consulteren over wat er nu moest geschieden. Het waren twee advocaten, Johannes Woertman en Dirk Abraham van Poolsum, die er bijna twee weken voor uittrokken om hun advies op schrift te zetten.

Strafrecht was in de achttiende eeuw maar zeer ten dele gecodificeerd, lokale en gewestelijke verordeningen en gewoonterecht speelden een grote rol. De adviezen van de onpartijdige rechtsgeleerden 'wogen in de praktijk zwaar; te meer natuurlijk omdat veel schepenen leken waren [die gauw in verwarring raakten, wanneer verdachten] weigerden te bekennen. (...) De adviezen voorkwamen ál te sterke afwijkingen van de gebruikelijke strafrechtelijke praktijk'. [9] Advocaten stonden hier dus niet de verdachte maar de aanklager bij, ze werden 'advocaat van de duivel'. In civiele procedures waren er wel steeds twee procureurs die het woord voerden namens de partijen.

In strafzaken, en niet alleen bij dit ernstige vergrijp, maar ook bij een alledaagse diefstal of vechtpartij, waarvan de berechting niet veel moeilijkheden opleverde, werd onpartijdig advies ingeroepen. We zien dat bijvoorbeeld bij de messentrekkerij in 1718, waar Willem van Dolder bij betrokken was. Des te meer was advies nodig als het om een halsmisdrijf ging. In de Republiek waren honderden kleine rechtbanken van leken die toch bevoegd waren, de doodstraf op te leggen.

Op maandag 14 juni werd het advies door het gerecht in behandeling genomen. De beide juristen vonden dat Willem van Dolder onmiddellijk gearresteerd moest worden. Gezien de afgelegde getuigenverklaringen was het gepleegde delict 'de allervuilste soort van sodomie'. Samen met het beest waarmee hij het gedaan had, moest de zondaar levend verbrand worden, zo was bij diverse auteurs te lezen. [10] Ze verwezen ook allemaal naar passages in de literatuur over het goddelijke [11] en wereldlijke recht, waar dit te lezen was. De straf werd echter niet altijd naar de letter publiekelijk uitgevoerd, maar ook wel voorzichtig en om gewichtige redenen in het geheim, aldus de juristen. Het kwam ook zeer zelden voor dat er een getuige gevonden werd die het feit zo positief en duidelijk gezien had als in dit geval. Dergelijke gruweldaden geschiedden immers zeer heimelijk. [12]

Sodomie was in de achttiende eeuw zonde en misdaad tegelijk, en ging tegen goddelijk en wereldlijk recht in. Dat blijkt ook uit termen als 'peccatum mutum, crimen nefandum', de 'stomme zonde, de te verzwijgen misdaad'. Dat 'nefandum' en 'mutum' betekende misschien niet alleen dat 'de zonde' zo zwaar is dat men erover moest zwijgen. Mogelijk was in het begrip de gewoonte verdisconteerd om mét de betrokkenen – in geval van bestialiteit ook het dier – de processtukken te verbranden. Daarmee werd dan elke spoor van het 'crimen' vernietigd en hoopte men verdere besmetting te voorkomen'. [13]

Bij de golf homoprocessen zeven jaar later, in 1730-1731, diende er vanwege de 'groeiende geruchtenstroom in binnen- en buitenland' een eind te komen aan het stilzwijgen, zo besloot het Hof van Holland op 21 juli 1730 op instigatie van Amsterdam. Verdachten die bekend hadden, moest men voortaan publiekelijk straffen en niet meer 'in stilte van

kant maeken, soo als voor deesen wel is geschied'. [14] In Utrecht, dat niets met het Hof van Holland te maken had, werden de sodomieten ook daarna in de kelder van het huis Hasenberch aan de paal gewurgd. De executies vonden in het geheim plaats en het vonnis werd niet openbaar gemaakt.' [15] In Amsterdam werd de doodstraf sinds het besluit van het Hof in het openbaar op het schavot voltrokken.

De arrestatie

Bij het advies van de juristen waren aparte richtlijnen voor de schout ingesloten over de afhandeling van de affaire. Hij moest om te beginnen de eerder afgelegde getuigenverklaringen laten beëdigen door de twee getuigen, en dat zo onopvallend mogelijk doen. Daarom was verstandiger als de getuigen niet naar het Raadhuis kwamen, maar dat hij zich met twee leden van het gerecht naar Lievendaal zou begeven. Hij moest daar aan Aartje vragen, of zij, toen ze met haar broer in de stal was, ook de beweging van het geslachtsdeel van het kalf gezien had, en ook of Willem daar met zijn buik bloot had gestaan. Als de getuigenverklaringen beëdigd waren, diende de schout zo spoedig mogelijk het gerecht onder ede te laten vergaderen. Hij moest de getuigenverklaringen laten lezen en het gerecht verzoeken, tegen Willem van Dolder een arrestatiebevel te laten uitvaardigen.

Nog diezelfde maandag werd de schout gemachtigd om met één van de heren van het gerecht naar Lievendaal te gaan, en nieuwe vragen te stellen. Achterop de verklaring die Aartje en haar broer [16] al afgelegd en ondertekend hadden op 2 juni, verklaarden zij nogmaals dat dit de waarheid was. Zij gaven echter nog één aanvulling, want Aartje had ook nog gezien dat Willem van Dolder de staart van het kalf met zijn rechterhand vasthield. Verder verklaarden zij, dat zij dit voor het gerecht nog eens met een 'solemnele eed' bevestigd hadden. Of het geslachtsdeel van het kalf bewogen had, had Aartje blijkbaar niét gezien.

Het gerecht gaf vervolgens opdracht om Willem van Dolder te arresteren en hem zeer streng te bewaken. De substituut-schout mocht niemand bij de gevangene laten komen, als hij er zelf niet bij was, behalve als er eten werd gebracht, of als na verloop van tijd een predikant zou worden toegelaten. Van Dolder moest beneden in de kelder opgesloten worden.

In het Oude Raadhuis van Rhenen waren er voor het insluiten van arrestanten niet alleen enige cellen gelijkvloers, maar bovendien enkele in de kel-

In de middeleeuwse kelder onder het Raadhuis stonden de houten hokken waarin de verdachte gevangen gezet werd. In de kelder werd hij ook steeds verhoord en tenslotte gewurgd en begraven. (De heer H. Deys poseert hier bij de oude schoolbanken).

dergewelven.[17] Die cellen waren houten hokken, net als in Amsterdam en andere steden. In Utrecht waren in het stadhuis boven de Raadskamer vier hokken, in de gewelven werden de verdachten van sodomie opgesloten.[18] Op de houten vloer van het hok in Rhenen lag stro, waarschijnlijk genoeg om op te kunnen slapen.[19] De ondervragingen zullen ook in de kelder plaatsgevonden hebben, alleen het vonnis werd boven in de nog steeds bestaande Vierschaar uitgesproken.

Nog dezelfde dag werd de arrestant voorgeleid en beschuldigd van sodomie met het kalf van boer Roelof Franken. Maar hij ontkende alles, en zei dat hij het kalf waarmee 'de schandelijkheyt' zou zijn gepleegd, alleen maar 'over de seuningh weder heen'[20] getracht had in de stal te krijgen, omdat het in zijn touw verstrikt stond. Daarna werd Willem opgesloten.

De gang van zaken is vergelijkbaar met die rond de 'sodomieten' in Utrecht en Amsterdam. 'De procesgang tegen een verdachte speelt zich onder in het stadhuis af. De verdachte krijgt geen rechtsbijstand. Schout en schepenen nemen actief deel aan de procedures die tot een bekentenis moeten leiden. Heeft een verdachte bekend dan stelt de schout zijn eis, waarna schepenen uitspraak doen. Tegen de uitspraak is geen beroep mogelijk.'[21]

Wie was Willem van Dolder?

Willem van Dolder was geen onbeschreven blad. Wij beschikken over een stamboom van de welgestelde familie Van Dolder(en).[22] Summiere doop-, trouw- en begraafdata worden aangevuld met gegevens over de verkoop van land en huizen. Bovendien zijn er processtukken, want Willem is niet slechts één, maar wel drie keer in aanraking met justitie gekomen. Hij blijkt wel geen crimineel, maar moet op zijn minst een rare snuiter geweest te zijn, er zat een steekje aan hem los.

Adriaan van Dolder (1644-1715), zijn vader, was meester chirurgijn in Rhenen, en meerdere jaren schepen en zelfs burgemeester van de stad geweest.[23] Naar Rhenense maatstaven was hij een belangrijk man. Hij was bezitter van vrij veel grond rond Rhenen, en van een groot stuk land onder Wageningen, dat in 1719 door de 'erven van wijlen schepen Van Dolder' voor 2000 gulden verkocht werd. Hij trouwde twee keer, en in beide huwelijken werden drie kinderen geboren, Willem was op één na de jongste.[24] De stijgende maatschappelijke lijn van de vader is door de kinderen niet voortgezet, zeker niet door Willem,[25] die ongehuwd bleef.

Na het overlijden van zijn broer Henricus in 1720 volgde Willem hem op als chirurgijn. Dit beroep hield in dat hij het als barbier vooral op vrijdag en zaterdag druk had met scheren. Dat zal hij vooral thuis gedaan hebben, maar hij ging ook naar zijn rijkere klanten toe.[26] Daarnaast was de chirurgijn de praktische rechterhand van de universitair opgeleide dokter, die zich vooral richtte op de diagnose. De chirurgijn had ook een behoorlijke opleiding genoten binnen het gilde. Hij hield zich bezig met aderlaten,

zwachtels aanbrengen, wonden en zweren genezen, maar hij wist ook botbreuken te behandelen. Willem van Dolder kreeg in 1720 van zijn moeder de chirurgijnswinkel met alle instrumenten en gereedschap.[27]

Een onecht kind

Toen Willem van Dolder 22 jaar oud was, eind 1708, vertelde Anna van IJsendoorn rond, dat hij haar zwanger gemaakt had. Zoiets wekte natuurlijk schandaal in zo'n klein stadje als Rhenen, en er kwam in januari een rechtszaak van.[28] Omdat Willem nog minderjarig was volgens de toenmalige wetten, nam zijn vader zijn zaak waar als voogd, terwijl Anna vertegenwoordigd werd door haar moeder, de weduwe Aeltje van Papenvelt.[29] Van Dolder eiste, dat Anna het verhaal niet meer rond zou bazuinen. Het gerecht was uiterst voorzichtig en verdaagde de zaak totdat het kind geboren zou zijn. Het was dus geen proces wegens 'defloratie', een zaak wegens ontmaagding of verbreking van trouwbeloften. Aeltje en haar dochter waren maar gewone mensen, die het niet konden opnemen tegen een gewichtig man als Van Dolder.

Op 9 mei 1709 werd het buitenechtelijke kind gedoopt van Anna van IJsendoorn, die Willem als vader aanwees. Het kind werd door haarzelf ten doop gehouden, en zij had na de gebruikelijke kerkelijke bestraffing beterschap beloofd. Het kind werd Willem Adriaensen genoemd, en kreeg dus de voornaam van de natuurlijke vader met zijn patroniem Adriaanszoon erbij![30]

Pas op 16 juli kwamen beide partijen opnieuw voor het gerecht. Nu ging het om een gouden ringetje dat Willem volgens Anna als een trouwbelofte aan haar gegeven zou hebben. Een gedraaid of geslingerd gouden ringetje, waarvan Anna zich volgens de tegenpartij op stiekeme wijze had weten meester te maken. Het gerecht was verstandig en onafhankelijk, en vond dat Anna het niet terug hoefde te geven, en ze hoefde ook de gerechtskosten niet te betalen.

Pas veertien jaar later, toen hij vastzat voor zijn tegennatuurlijke gedrag met het kalf, bekende Willem dat hij wel degelijk een kind verwekt had bij Anna. Hij vertelde toen ook dat hij daarna een tijdje naar Duitsland vertrokken was. Mogelijk omdat hij weinig begrip bij de bevolking vond, en de grond hem te heet onder de voeten werd.

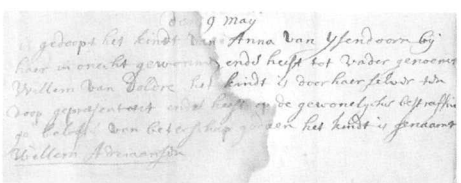

De doop van het onechte kind van Willem van Dolder en Anna van Ysendoorn op 9 mei 1709 in de Cunerakerk.

Dronken overlast

Willem van Dolder was negen jaar later nóg een keer met justitie in aanraking gekomen.[31] Op maandag 27 juni 1718, om half elf 's avonds, was hij, 'beschonken' zoals hij

later verklaarde, het huis van de schout Balthazar Smissaert binnengedrongen, samen met Hendrik de Vriend en Gijsbert, de zoon van schoenmaker Ot van Manen. Hij werd door het huispersoneel weggestuurd, maar later toch weer betrapt in de slaapkamer van het zoontje van de schout. Willem kreeg een paar rake klappen, en ging er vloekend en scheldend vandoor. Het jongetje was vreselijk geschrokken.

Buiten zocht Willem zijn vrienden weer op, ze klommen over de stadsmuur, waar Willem vernielingen aanrichtte in een tuin. Later in de nacht raakten ze in gevecht met een oud-soldaat, Willem Mol. Er werden messen getrokken, en Mol liep een snee op, maar wist het drietal van zich af te slaan. Toen hij zijn vrouw riep om hem zijn pistool te geven, maakten ze dat ze wegkwamen.

Bij de verhoren was het vooral Van Dolder die, omdat hij in het huis van de schout in zijn eentje betrapt was, de zwarte piet kreeg toegespeeld. De twee anderen konden zich niets herinneren van de vernielingen en de vechtpartij, en Mol had geen getuigen. Willem van Dolder moest wel bekennen en probeerde tot een schikking te komen. Hij had spijt en voerde aan dat hij beschonken was geweest, al besefte hij dat gevangenisstraf op water en brood op zijn plaats zou zijn. Hij hoopte op een geldstraf, maar verklaarde dat hij 'seer weynig in bonis is hebbende'.

Twee Utrechtse juristen adviseerden het gerecht, hem een boete op te leggen of hem een paar dagen op water en brood te zetten, als hij niet betalen kon. Willem werd veroordeeld tot een boete van vier ducatons en de proceskosten. Of hij die betaald heeft of dat hij zitten moest, is onbekend. Dat hij kon beweren dat hij geen geld had, klinkt wel vreemd. Hij had misschien geen werk, maar woonde bij zijn moeder in een eigen huis, en de familie was zeker niet onbemiddeld. Alweer lijkt het erop dat de oud-burgemeester – deze keer over het graf heen – zijn ontaarde zoon in bescherming kon nemen. Een derde keer zou dat niet lukken.

Tweede verhoor

De dag na zijn arrestatie en voorlopige verhoor, werd Willem van Dolder opnieuw voorgeleid en verhoord. Hij verklaarde dat hij 33 of 34 jaar oud was, [32] en dat hij in de stal achter het kalf was gaan staan om het overeind te helpen, maar dat hij het kalf 'niet qualijck gebruikt heefft'. De hoofdofficier werd na deze pertinente ontkenning gemachtigd om zich opnieuw met onpartijdige rechtsgeleerden te overleggen hoe er nu verder gehandeld moet worden. De heren van het gerecht maakten zich geen zorgen en wisten wel dat de tijd, terwijl de verdachte in zijn donkere hok zat, in hun voordeel werkte.

De schout wendde zich dit keer tot twee andere juristen toe. Het waren Albert de Greve en Anton de Reuver, advocaten met een lange staat van dienst. Waarom Smissaert zich ditmaal tot hen wendde, is onduidelijk. Misschien hebben de twee vorige juristen zich niet competent gevoeld om in een dergelijke moeilijke en zeldzame zaak verder advies

Het stadhuis, zoals het er na de verbouwing uitzag. Tegenwoordig zijn de huizen voor de kerk verdwenen en is de hele entourage van de Markt veranderd, het is een achterafpleintje geworden. Tekening door Jan de Beijer, 1745. Verblijfplaats onbekend (geveild bij Sotheby Londen, 1995).

te geven. De beide eerste advocaten waren respectievelijk 46 en 35 jaar; [33] ze waren jonger en dus minder ervaren dan de twee die nu gekozen werden. Die waren 69 en 52 jaar en kwamen ook uit een hogere stand. [34] Albert de Greve was afkomstig uit Nijmegen, zijn confrère Anthoni de Reuver stamde uit het oude geslacht De Rovere. [35]

Beide nieuwe adviseurs stelden ten behoeve van Smissaert twee uitvoerige vragenlijsten op, de eerste met eenentwintig, de tweede met twaalf vragen, 'omme daarop wel scherpelijk te examineren Willem van Dolder,' zoals boven de tweede vragenlijst geschreven stond. Een 'scherp examen' wilde zeggen dat er met tortuur gedreigd mocht worden. [36] De antwoorden die de verdachte gaf, zijn door de secretaris van het gerecht naast de vragen opgeschreven in een ouderwetse, zeventiende-eeuwse hand. In de tussentijd liet men de verdachte twee weken opgesloten zitten, om hem mentaal murw te maken.

Het 'scherpe examen'

De vragen die de nieuwe advocaten opgesteld hadden, werden donderdag 1 juli (het was inmiddels twee maanden na het gepleegde delict) een voor een aan de verdachte gesteld.[37] Met welk doel had hij het kalf 'met het gat' (de heren noemen de dingen bij de naam) naar de deel toe neergezet, want eerder had het met de kop naar de deel toe gestaan, evenals de andere kalveren. Het angstzweet moet hem hier uitgebroken zijn, maar hij redde zich eruit. Hij had het te goeder trouw gedaan, zei hij, omdat de kop van het kalf onder het lijf lag. Of zijn broek niet was losgesprongen bij het overeind helpen van het kalf? Dat wist hij niet. Maar hoe had hij het kalf overeind geholpen? Dat had hij zo goed en zo kwaad gedaan als het ging. Hoe had hij het kalf kunnen optillen, terwijl het toch zo stijf vastgebonden stond? Nou ja, hij had zijn best gedaan.

Wat had het te betekenen dat hij de staart van het kalf met zijn rechterhand vasthield, en met zijn lichaam, terwijl hij achter het beest stond, zulke bewegingen maakte? Dat deed hij om het kalf weer op de juiste plaats te helpen. Werd hij niet confuus toen hij Aartje zag terwijl hij bezig was? Hij beweerde dat hij niet wist of hij haar gezien had (en dat kan wel eens dichtbij de waarheid geweest zijn). Een dergelijk ontwijkend antwoord gaf hij ook op de volgende vragen. Hij had haar broer ook niet gezien, zei hij, en hij wist niet of zijn broek open stond.

Nu kwam hij met een nieuw verhaal. Hij wist niet hoe lang hij in de stal geweest was, omdat hij op het stro had liggen slapen. Daarom was hij ook zo hard weggelopen. Dat Aartje had geroepen 'Daar loopt de schelm al heen!' had hij niet gehoord, en daarom had hij ook niets terug gezegd. Met de laatste vraag had hij weinig moeite. Die vraag ging in op het vorige onderzoek, toen hij verklaard had dat hij het kalf niet 'kwalijk gebruikt had'. Hoe hij het dan wél gebruikt had? Hij had het kalf simpelweg overeind geholpen.

De volgende vragen van het scherpe examen waren tamelijk ongevaarlijk, ze stonden op een ander vel geschreven, met een eigen nummering. Hij moest nog eens vertellen hoe hij het kalf overeind geholpen had, en waarom zijn broek openstond, en of hij de staart vastgehouden had, maar hield zich van de domme. Op een herhaalde poging om hem tot een bekentenis te krijgen, repliceerde hij, 'Al wisten het de heeren nóch soo wel, so segt hij evenwel dat het niet waer is.'

In de kantlijn was met de hand van een van de Utrechtse juristen bijgeschreven, dat, wanneer hij ontkende of een onvoldoende antwoord gaf, men hem met nadruk diende te zeggen, dat het gezien was. Hoe hij zo 'godloos en hartnekkig' kon zijn om het te ontkennen. Dat men wel andere middelen had om het hem 'uit den hals te krijgen' (de pijnbank!). Men moest hem dan nog twee vragen stellen. Wanneer had hij op het stro geslapen? Het was geen slimme vraag en het antwoord was natuurlijk 'van tevoren'. En hoe kon hij in zo'n korte tijd in die stal geslapen hebben en dan ook nog dat kalf overeind geholpen? De verdachte zei dat hij er ongeveer een kwartier geweest is. En met dat aanvechtbare antwoord eindigde het 'scherpe examen'.

Er was dus wel in bedekte termen met de tortuur gedreigd, maar het gerecht was niet overgegaan tot deze ondervragingsmethode. Omdat het dossier compleet is, kan het niet zo zijn dat het toch gebeurd is, ook niet tersluiks. 'De schout moet aan de schepenen toestemming vragen voor de toepassing van de tortuur', en bovendien, 'een verdachte moet een onder tortuur afgelegde bekentenis "buiten pijn en banden" bevestigen'.[38] Dat wil zeggen, achteraf, na de foltering. Ook hiervan blijkt in ons geval, ook bij de komende verhoren, geen sprake.

Ontsnappingspoging en bekentenis

Op maandag 5 juli, enkele dagen na dit grondige verhoor, kwam de substituut-schout Rutger Buddingh vertellen wat een gerechtsdienaar hem de vorige avond, rond elf uur had gemeld. De gevangene had buitengewoon veel rumoer gemaakt, 'so het scheen om te willen uytbreken'.

Buddingh was daarop terstond met hem meegegaan naar de gevangenis, waar Willem van Dolder deed alsof hij uit een diepe slaap wakker gemaakt werd. Buddingh zag echter dat de gevangene 'seer was besweet'. Hij vermoedde dat dit kwam van zijn pogingen om uit te breken, en ontdekte toen dat er al een plank van de bodem was losgebroken en een tweede bijna. Omdat hij de gevangene alles had afgenomen, was hij Van Dolders kleren nog eens gaan inspecteren. Zo vond hij verschillende stukken plat ijzer, die de gevangene had losgemaakt, om die als een soort zaagje te gebruiken. De substituut-schout toonde aan het gerecht de stukken plank die de arrestant al had losgebroken en ook de gebruikte hulpmiddelen. Daarop gaf het gerecht Buddingh opdracht, de gevangenis geregeld te inspecteren en zo spoedig mogelijk te laten repareren.

Weer drie dagen later werd Willem van Dolder nog eens streng over zijn uitbraakpoging onderhouden. Hij biechtte op dat hij met wat stukken ijzer, die hij van de deur had weten los te breken, een gat in de bodem van zijn hok had gezaagd, waarvoor hij negen dagen nodig had gehad. Als reden gaf hij op dat hij zo onrechtvaardig en onbarmhartig behandeld werd. Als hij vrij was gekomen, zei hij, zou hij direct naar huis zijn gegaan, om zijn winkel niet te laten verlopen. Dat is een argument dat wel heel ongeloofwaardig en onnozel klinkt.

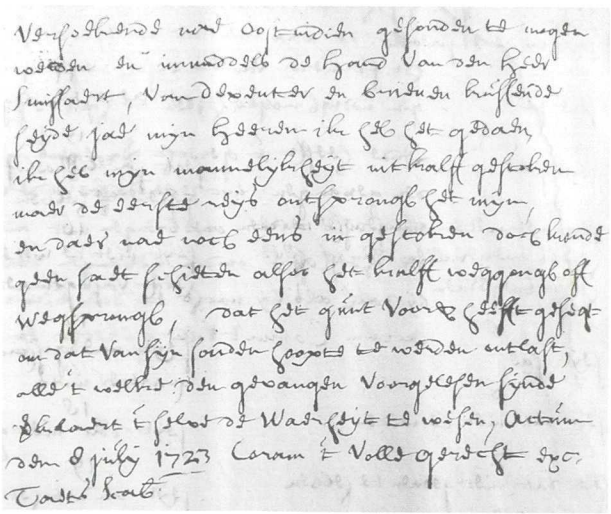

Willem van Dolder is murw geworden, hij slaat op 8 juli 1723 door en hoopt met zijn bekentenis naar Oost-Indië verbannen te worden.

Blijkbaar had de spanning, veroorzaakt door de ontsnappingspoging, hem danig in verwarring gebracht, want gedurende dit gesprek met de schout en de secretaris raakte Van Dolder totaal overstuur. Nadat hij enige tijd had gehuild, zo vertelt het verslag, en gezegd had dat hij wel duizend uren hiervandaan wilde zijn, verzocht hij, naar Oost-Indië te mogen worden gestuurd. Hij kuste de hand van Smissaert, Van Deventer en Van Brienen, en zei: 'Jae, mijne heeren, ik heb het gedaen. Ik héb mijn mannelijkheyt in 't kalf gestoken'. Maar het kalf sprong telkens weg. Hij legde deze bekentenis af, zei hij, omdat hij daardoor hoopte zich van zijn zonden te bevrijden.

Zo'n spontane bekentenis was niet uitzonderlijk. 'Waar een procedure nog niet dwingt tot een bekentenis, speelt niet zelden het eigen geweten een rol. Als een samenleving bijna in haar geheel sodomie als een gruwelijke zonde en misdaad beschouwt, ervaren betrokkenen dat zelf vaak ook als zodanig.' [39] Waarschijnlijk was het eerder zo, dat niet de samenleving als geheel, maar juist de rechtbank de verdachte doordrong van zijn zware zonden. [40] Ook de predikant kan daarbij een rol spelen, zoals we zullen zien.

Een dag later, vrijdag 9 juli, kwam het gerecht weer bij elkaar. Willem van Dolder werd voorgeleid en hij bevestigde zijn bekentenissen van de vorige dag. Hij vroeg nu, hem niet kwalijk te nemen dat hij niet wist of het een maalkalf is geweest, of het zwart of roodbont was, en of hij het kalf bij de staart had vastgehouden. Het scheen hem toe, dat God zijn ogen had verblind.

Het gerecht gaf de schout opnieuw toestemming, zich met de twee juristen in verbinding te stellen, om te overleggen over de eis tegen de arrestant. 'Hoe eerder hoe beter', staat er in de stukken. Er werd besloten, de verdachte, nu hij eenmaal bekend had, uit de benedenste kerker naar de bovenste te brengen. Deze gunst gaf meteen al problemen. Willem van Dolder begon met luide stem te bidden, zodat de voorbijgangers onder het raam van zijn cel bleven staan. Hierop kreeg hij te verstaan, dat hij wat zachter moest bidden, anders zou hij weer in de kelder opgesloten worden.

Ruchtbaarheid was iets wat de heren helemaal niet wilden. Ze vreesden moeilijkheden met de bevolking, die niet zo zwaar aan de zonde van Willem getild zal hebben. Processen wegens bestialiteit kwamen zelden voor, en ook voor andere vormen van sodomie, homoseksualiteit met name, liep de gewone man, zoals al eerder gezegd, niet naar de schout. Het bleef meestal bij 'spotternijen, schelden en wegjagen', maar dat het een halsmisdrijf was, kwam bij niemand op. 'Er was duidelijk een diep onderscheid tussen de belevingswereld van alledag en de op professionele en juridische inzichten gebaseerde opvattingen van de rechtsgeleerden.' [41]

Zo ging dat ook in Rhenen in 1723. De bevolking leek onrustig te worden. Een soldaat, Sander van Brummen, had onder het venster gestaan. Toen de gerechtsboden hem verzochten door te lopen, had hij dat geweigerd met de woorden 'Ik stae op 's heeren straten'. Hij zou wel eens willen zien wie hem daar weg zou krijgen. Er werd een bode op pad gestuurd om de soldaat te vermanen, en in geval van volharding te arresteren. Een van de leden van het gerecht vertelde dat Nieske van Papenvelt (misschien een tante

van Anna die in 1709 door Willem in de steek gelaten was) tegen hem gezegd had dat ze ervan overtuigd was, dat Willem van Dolder gepijnigd was.

Het laatste verhoor

Op 16 juli werd Willem van Dolder nog een keer ondervraagd. De schout was uit Utrecht teruggekomen met vijf nieuwe vragen. De juridische moeilijkheid bleek namelijk te zijn dat bij de verhoren niet duidelijk was geworden, wat er bij het penetreren van het kalf op Lievendaal met het sperma van de verdachte gebeurd was.

De Utrechtse juristen waren te rade gegaan bij Benedikt Carpzov, een specialist op dit gebied. [42] In zijn handboek uit 1635 komt een geval voor, waarin een gevangene verklaart dat door de rare sprongen van het gebruikte dier zijn sperma niet in de koe was terechtgekomen, maar er langs liep. [43] Men kon toen juridisch niet van een echte paring spreken, en daarom werd de man niet, zoals gebruikelijk, tezamen met het beest verbrand. Hij kwam eraf met geseling en verbanning voor het leven, wat nogal een verschil uitmaakte. Ook bij de homoprocessen in 1730 en later werden verdachten in dergelijke lichtere gevallen verbannen, of kregen ze levenslang.

Het was dus uiterst belangrijk dat ook deze sperma-kwestie bij Willem van Dolder werd uitgezocht. Had hij, toen hij het kalf misbruikte, zijn zaad in het beest geloosd of was het op de grond terecht gekomen? Willem herhaalde dat het zover helemaal niet gekomen was. Wanneer dat waar was, dankzij de bokkensprongen van het kalf en wellicht ook omdat Aartje nét te vroeg in de stal verscheen, zou hij niet de doodstraf kunnen krijgen. Er moest dus nog eens overleg gepleegd worden met de juristen.

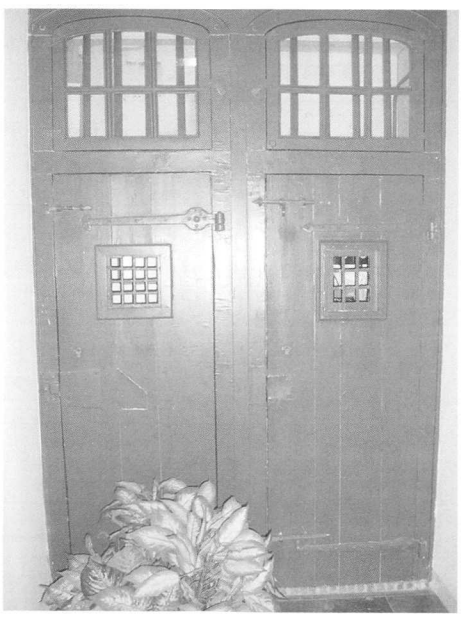

Deze houten celdeuren fungeren nu als meterkast achter de hal. Vroeger stonden ze waarschijnlijk een verdieping hoger. Toen de gevangene eenmaal bekend had werd hij hier opgesloten, en niet meer in de kelder. Foto Kees Smit.

Hieruit blijkt duidelijk, dat het gerecht de chirurgijn en burgemeesterszoon absoluut niet in bescherming wilde nemen, hoewel dit in deze fase nog gemakkelijk gekund had. Bij de homoprocessen, zeker die in Amsterdam, lukte het nog wel eens, een verdachte uit de betere kringen vrijuit te laten gaan. Later, toen alles veel openlijker ging, kostte het vaak moeite om zo iemand tegen de publieke opinie in, te laten vluchten. Willem had er net zo goed bij het begin al met een waarschuwing van af kunnen komen. Eigenlijk stonden de kansen er op dit ogenblik voor hem helemaal niet zo slecht voor! Wanneer hij wist vol te houden wat hij bij het laatste verhoor beweerd had, kon hij er volgens

Carpzov met verbanning afkomen. Per saldo lag het naburige Wageningen al in Gelderland. Tijdens de homovervolgingen kozen veel verdachten voor een vrijwillige ballingschap, en sloegen op de vlucht. Alleen in Utrecht waren dat er al ongeveer honderd.[44]

Nieuwe bekentenissen

Na een week was er nog steeds geen antwoord uit Utrecht, en men begon in Rhenen te vrezen dat het zoekgeraakt zou kunnen zijn. Diezelfde maandag nam het proces een onverwachte wending. Burgemeester Van Deventer deelde het college mee dat dominee Otto van den Bergh,[45] die de gevangene meermalen in zijn cel had bezocht had, hem iets belangrijks meegedeeld had. Willem van Dolder had de predikant gezegd, dat het hem bezwaarde dat hij tegenover het gerecht had gelogen, en dat hij van plan was nu alles eerlijk te bekennen. De predikant was ook medisch doctor,[46] en dat zal mogelijk bij zijn gesprekken met de chirurgijn een rol gespeeld hebben.

Willem van Dolder werd daarop onmiddellijk weer voor de rechtbank gehaald, waar hij verklaarde 'dat alsnu (omdat hij nu) sijn hert van de werelt is aftreckende', hij zijn geweten wilde ontlasten, omdat hij over zijn misdrijf leugens had verteld.

Hij was de stal binnengegaan, maar zag daar een meisje en ging toen weer naar buiten. Toen zij ook naar buiten kwam om te gaan melken, was hij weer naar binnen gegaan, en meteen naar de kalveren gelopen. Hij probeerde zich met het roodbonte kalf, dat het dichtst bij de deur stond, 'te vermengen', maar het kalf 'ontsprongh voor de stalrepels[47] op de deel' en kwam op de grond terecht. Toen probeerde hij het nog een keer, 'sijn mannelijkheyt daerin hebbende'. De eerste keer kwam hij, naar hij meende, ook zover, maar hij kon toen verder niets doen, omdat Aartje net binnenkwam.

Hij was blijkbaar helemaal murw gemaakt, want op de vraag of hij zulke dingen wel eens eerder gedaan had, kwamen de bekentenissen los. Op maandag 7 juni (dus een week voor zijn arrestatie), toen er kermis en paardenmarkt in Rhenen was, had de Wageningse koekenbakker Willem van Campen zijn paard bij hem in de schuur gestald. Hij had toen een stoel achter het paard gezet, met kwalijke bedoelingen, 'staende reets al op de stoel'. Op hetzelfde ogenblik kwam echter een zekere Haestenburgh de schuur in, zodat hij weer van zijn stoel afstapte en met deze man zijn woonhuis binnenging, terwijl hij de stoel achter het paard liet staan.

Hij verklaarde het verder meerdere malen, zowel op 'de stads weygemeente'[48] als op andere plaatsen, met koeien gedaan te hebben, en daarin ook zijn sperma geloosd te hebben. En daarmee hing hij, zonder het misschien te beseffen. Verder bekende hij nog, dat hij indertijd op 23 mei 1709 voor het gerecht een valse eed had afgelegd, toen hij gezworen had, dat hij nooit met een zeker meisje in deze stad naar bed geweest was. Hij wenste alsnog te bekennen, dat hij haar wel degelijk zwanger gemaakt had. Dat was dus Anna van IJsendoorn!

Behalve deze mondelinge bekentenissen voor het gerecht, had hij ook nog met potlood

'ene memorie' geschreven. De heren vroegen hem, dit eigenhandig met inkt te herschrijven en te ondertekenen. Dat deed hij, waarna hij ook nog eens mondeling verklaarde, dat dit de waarheid was. Het is navrant, deze twee keurig geschreven en met gekrulde letters ondertekende bekentenissen tussen de gerechtelijke stukken aan te treffen, ook al was zoiets niet ongebruikelijk bij andere processen.

Haastig werd er nu een missive aan de beide advocaten opgesteld, samen met de eigenhandige bekentenis van 'dit en zo menig ander gruwelijk stuk' dat hij die middag had opgebiecht. De heren van het gerecht vermoedden namelijk niet ten onrechte, dat de adviseurs hierdoor hun conceptvonnis zouden willen wijzigen of verzwaren. Nu hij eenmaal bekend had, dat hij zijn sperma in koeien geloosd had, moest hij ter dood veroordeeld worden.

De volgende dag, 20 juli, kwamen er nog meer bekentenissen, waarvan eveneens een door Willem van Dolder ondertekende verklaring in het dossier aanwezig is. Hij vertelde dat er hem nog andere feiten te binnen waren geschoten. Alles draait nu om het verspilde sperma. Nadat hij die valse eed in 1709 had afgelegd, was hij naar Duitsland gereisd. Hier had hij zich voor de eerste keer aan een varken vergrepen, maar er was geen sperma gekomen. Weer in ons land teruggekomen, had hij het met schapen en met paarden gedaan. En ook met honden, zoals met de hond van Evert Jansz, de karrenman, die in de Gastesteeg woonde. Het was een zwarte, gekrulde waterhondenteef [49] waarin hij eveneens sperma had geloosd, en ook met een veulen van Gosen de Wit over het water. Maar omdat het al zo heel lang geleden gebeurd was, wist hij niet meer of het toen gelukt was of niet. En ook nog met verscheidene andere kalveren en koeien, dan hier en dan daar, waarbij hij klaar gekomen was.

Behalve deze ernstige feiten die hem zwaar op de maag lagen, bekende hij ook nog wat onbenullige pekelzonden. Zo was hij eens in een tuin geweest, waar hij perziken gestolen had. Hij voelde zich nu schuldig tegenover God, en schaamde zich tegenover de heren. Verder hoopte hij dat het niet algemeen bekend werd, en dat de heren hem een genadig, barmhartig vonnis wilden opleggen. Hij hoopte dat de achtbare heren hem wilden vergeven wat hij de achtbare heren had aangedaan.

Verdachten die voor het eerst met justitie in aanraking kwamen, waren zo'n proces niet gewend, en omdat ze geen rechtsbijstand kregen, zeiden ze in hun naïviteit soms dingen waarmee ze regelrecht hun doodvonnis tekenden. We weten bovendien niet hele-

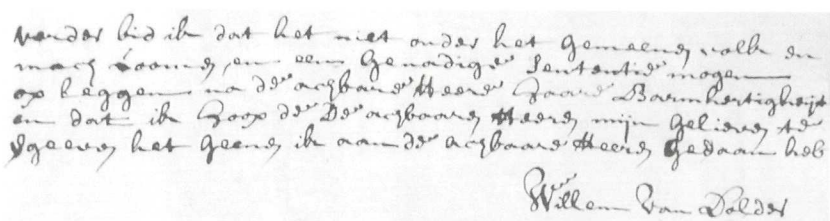

Willem van Dolder sluit zijn eigenhandig geschreven en ondertekende bekentenis op 20 juli 1723 af met het verzoek, zijn daden geheim te houden en hem barmhartigheid te tonen.

maal zeker of Willem van Dolder niet op de een of andere manier psychisch (door de dominee) of fysiek (door de eenzame opsluiting) onder druk gezet werd, al kwam er geen tortuur aan te pas.

Dergelijke bekentenissen hoeven niet altijd letterlijk waar te zijn. Het is 'vaak niet uit te sluiten dat er sprake zal zijn geweest van een al te ijverige bereidheid tot bekennen om voor zichzelf een wit voetje bij de vervolgers te behalen, of uit een door angst ingegeven behoefte om schoon schip te maken nu het eigen schuldgevoel was gewekt en vervolgens zelfs méér zonden op te biechten (...) dan met de realiteit overeenstemde'. [50]

Van Dolder hoopte dus ook dat zijn misdaden niet algemeen bekend werden. De schande voor de familie lag hem zwaar op de maag, en hij was geen uitzondering. 'Ter dood veroordeelde sodomieten wekken de indruk in volle overtuiging van hun schuld te sterven. Voor veel veroordeelden, sodomieten en anderen, lijkt niet het sterven het grootste probleem op te leveren maar de schande voor henzelf en hun verwanten, publiekelijk een vonnis te moeten ondergaan.' [51]

Ook kwam het vaker voor dat verdachten die bekend hadden, zich schaamden en de heren van het gerecht vergiffenis vroegen, omdat ze zo lang hadden gelogen. 'Als dit impliciete beroepen op barmhartigheid zijn, zijn ze tevergeefs.' [52] Nooit kregen de heren medelijden met een berouwvolle zondaar. Men kan zich integendeel voorstellen dat de 'achtbare heren' uit Rhenen zijn gaan walgen. Niet alleen van de weerzinwekkende golf verhalen over Willems bestialiteit die ze over zich heen kregen, maar ook en nog meer van de snotterige, tot inkeer gekomen viespeuk die ze hier voor zich hadden. Gedurende de afgelopen jaren hadden ze zich door deze kruiperige zielenpoot laten scheren en mogelijk zelfs aderlaten!

Het vonnis

Nog dezelfde dag kwam het advies van De Greve en De Reuver binnen, en de volgende dag had het gerecht in Rhenen het al besproken en zich ermee geconformeerd. Het advies vatte de vrijwillig afgelegde bekentenissen samen en concludeerde: Aangezien dit 'een allervuylste, schrikkelijke en tegennaetuurlijkste misdaet' is, die onder christenen niet genoemd mag worden, en zelfs de heidenen een gruwel is en 'op het rigoureuste' strafbaar is, dienen burgemeesters en schepenen hem te veroordelen, om 'in 't heymelijk aen een paal met de koorde gestraft en geworght te worden totter de dood na volght'.

De juristen wezen er in hun toelichting op, dat de getuigenverklaringen bevestigd waren door de bekentenis, wat maar zelden voorkwam. De doodstraf voor deze misdaad vond men in alle mogelijke wetten, maar de manier waarop verschilde van land tot land. In veel gebieden werd bestialiteit met de vuurdood bestraft. Hier te lande werd de doodsstraf met het koord voltrokken, te meer omdat dit zonder enige ruchtbaarheid kon gaan. Het ging erom, dat dit 'enorme [53] en horribele feyt' uit het geheu-

De Vierschaar in de hal van het Oude Raadhuis. Hier hoorde de verdachte, staande voor het hek, zijn doodvonnis uitspreken.

gen van de mensen behoorde te worden uitgewist. Tenslotte gaven ze in overweging, om het lichaam enige tijd na de executie, wanneer het volk er het minst op verdacht was, op een heimelijke plaats in alle stilte te begraven, en het kalf ook in stilte te doden en onder de grond te stoppen.

Toen het advies overgenomen was, kon de schout Smissaert nog dezelfde dag de eis opstellen. Direct daarna werd de rechtszitting geopend, want het proces was nu aan een afronding toe. In weinig woorden vatte de schout het gepleegde misdrijf samen. Vervolgens werd het vonnis nog dezelfde dag op papier gezet. Alle misdrijven van de veroordeelde, vanaf de valse eed over het zwanger maken van een meisje en het misbruiken van een varken in Duitsland, tot de hele reeks bestialiteiten in en om Rhenen, eindigend met het kalf, werden opgesomd. De uitspraak, dat hij in stilte gewurgd zou worden, werd door het voltallige gerecht onderschreven. De scherprechter uit Utrecht werd ontboden, om het vonnis te komen uitvoeren.[54] Verder werd er opdracht gegeven, het roodbonte maalkalf af te maken en in een kuil te begraven.

Op vrijdag 23 juli werd, volgens een aantekening onder het vonnis, de uitspraak nog eenmaal voorgelezen. Vermoedelijk omdat de beul intussen in Rhenen aangekomen was, en het vonnis aan Willem van Dolder bekend moest worden gemaakt. Direct daarna werd hij geëxecuteerd.

De kostendeclaratie van de schout

Uit een heel andere bron[55] kwam nog een en ander aan het licht over de terechtstelling. Op 14 oktober 1723 diende Smissaert bij het Hof van Utrecht een declaratie in voor de gemaakte kosten, inzake 'Willem van Dolder, gestrafd over Sodomia'. Niet de stad Rhenen betaalde namelijk de kosten van het proces, maar het provinciale Hof. Naast de posten staan twee kolommen, boven de linker staat 'gedecl[areerd], boven de rechter 'getax[eerd]' en de getaxeerde bedragen zijn meer dan eens lager dan de gedeclareerde. Het hele proces en de executie komen hierin nog eens naar voren, maar nu uitgedrukt in guldens en stuivers. Duidelijk wordt hier vooral wat er met de veroordeelde gebeurd is na de uitspraak van het vonnis.

De onderschout kreeg voor zijn aanwezigheid bij de executie, het laten graven van een gat in de kelder, het dumpen van het lijk, en het erop toezien dat alles zoveel mogelijk in stilte gebeurde, 3 gld.en 3 stuivers. De twee dienaars kregen voor het graven van een groot gat in de kelder, ieder 1 gld. 10 st. Omdat hij naar Lievendaal was gegaan om het kalf te laten slachten en in een kuil te stoppen, kreeg de onderschout 4 gld. 4 st., en de

dienaars die het werk deden, samen bijna hetzelfde. Roelof Franken kreeg 'voor dedommagement' (schadeloosstelling) 9 gld. 9 st.

De dienaars die de gevangene 26 nachten hadden bewaakt, kregen ieder 1 gld. 10 st., en omdat ze hem na de bekentenis nog eens veertien dagen en nachten hadden bewaakt, ieder 1 gld. 4 st. per nacht. De adjunct-bode kreeg voor het bewaken tijdens zeven nachten, de portier vier nachten, de deurwaarder vier nachten uitbetaald. Cornelis van Ochten (die het eten voor de gevangene leverde) 39 dagen kostgeld 19 gld. 10 st. Alles bij elkaar bedroeg de 'taxatie' 92 gld. 1 st. onder voorbehoud, want er staat geen totaalbedrag onder.

Op de eerste declaratie stond nog: 'advocaten Woertman en Van Poolsum, 132 gld. 9 st.' en 'heeren adviseurs, 76 gld. 8 st.' Opvallend is dat het honorarium voor De Greve en De Reuver (die wel met 'heeren adviseurs' bedoeld zullen zijn) in verhouding tot het door hen geleverde werk veel lager ligt dan dat van de twee eerst geraadpleegde heren. Mogelijk was de hoogte van de eerste nota dan ook de reden waarom de latere adviezen bij anderen ingewonnen werden?

De kosten van levensonderhoud waren in Rhenen lager dan in de stad Utrecht. Volgens een tarief voor de cipier van de gevangenis van Hasenberch, het Utrechtse stadhuis, mocht deze voor een dag kostgeld voor een arrestant 13 stuiver rekenen. Cornelis van Ochten kreeg daar in Rhenen maar tien stuiver per dag voor uitgekeerd. Een 'galgenmaal' – een feestmaaltijd met wijn erbij – was er voor Willem van Dolder ook niet bij. Daar mocht in de stad Utrecht tien gulden voor uitgetrokken worden, maar hier komt die post niet op de declaratie voor. Men vond Van Dolder, die het met beesten aangelegd had, daarmee zeker een te grote eer aangedaan, anders dan de sodomieten in Amsterdam, die een uitgebreid galgenmaal kregen! Evenmin is in de afrekeningen een post te vinden voor een doodskist: de arme sodomieter werd zonder omhaal in de grond gestopt.

De beul diende zijn eigen rekening in bij het Utrechtse Hof. Volgens een uit diezelfde tijd bewaard gebleven 'Lijste van het salaris van den scherprechter' [56] mocht deze voor een executie in Rhenen de volgende kosten berekenen. Voor drie daggelden samen 15 gld., en voor zijn vertering 12 gld. Voor de 'wagenvracht' (zijn reiskosten) per dag 4 gld., met voerman en paarden naar Rhenen voor drie dagen 12 gld. Voor koorden, die voor de executie gebruikt werden 16 stuiver, en voor het wurgen zelf 6 gld.

Deze kosten werden niet, bijvoorbeeld door inbeslagname van zijn bezittingen, op de veroordeelde verhaald. Confiscatie van eigendom en goederen kende men in Utrecht nog slechts bij het 'crimen laesae majestatis'. [57] Jan van Lennep, van goeden huize en in 1730 geëxecuteerd, werd als enige van de sodomieten veroordeeld tot betaling van de proceskosten. [58]

Van Dolder werd vastgebonden aan een paal, waarbij de beul, die achter hem stond, met een wurgstokje het koord aandraaide. 'Wurgen is in de achttiende eeuw een typische vrouwenstraf en wordt anders nooit op mannen toegepast.' [59] Homo's werden, al

dan niet als vrouw verkleed, gewurgd, omdat ze bij hun seks vaak de passieve rol van een vrouw vervulden. Dat dit niet opging voor seks met dieren, deed er kennelijk niet toe. Voor het wurgen was in het Rhenense geval door de juristen gekozen, zoals vermeld, omdat dit in alle stilte in de kelder kon gebeuren.

Nageschiedenis

Wat het Rhenense gerecht gewild had, namelijk dat de gehele affaire met Willem van Dolder zo snel mogelijk in het vergeetboek zou raken, is gelukt. Er werd zo spoedig mogelijk een nieuwe chirurgijn aangetrokken. In een civiele acte verschenen tenminste in 1725 Helmig van Vurendaal, chirurgijn te Rhenen, tezamen met zijn schoonzoon Jan van Deuverden, eveneens chirurgijn, die de werkzaamheden van Willem van Dolder hadden overgenomen.

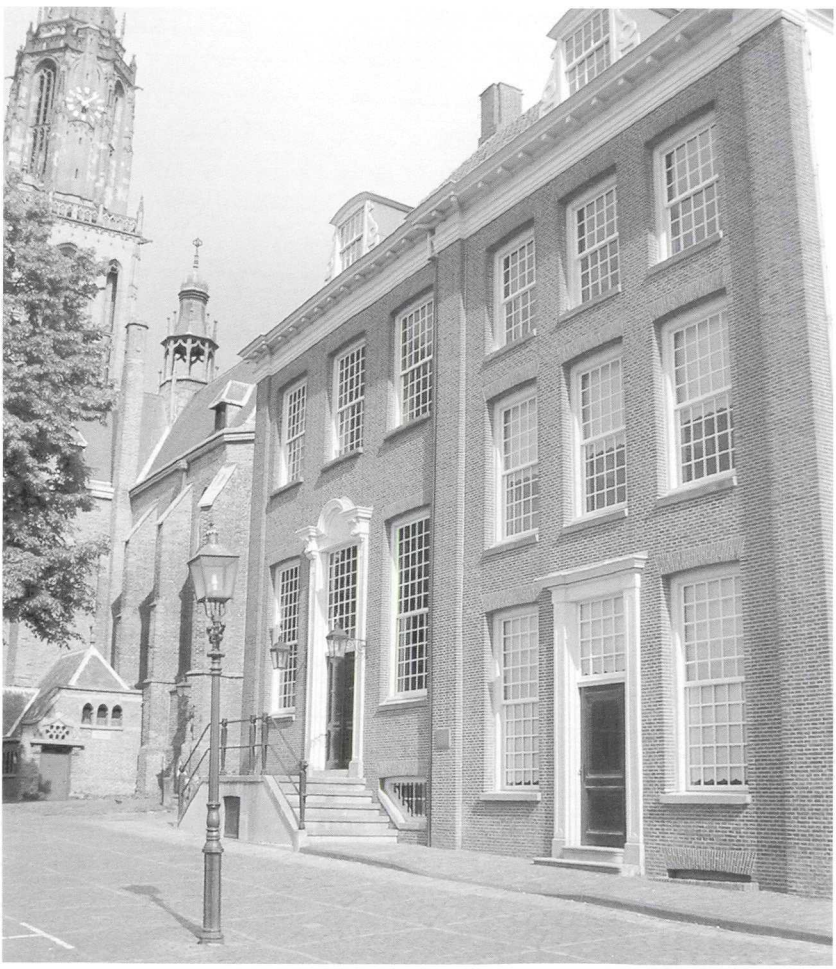

De gevel van het Oude Raadhuis in Rhenen, zoals het kort na het proces tegen Van Dolder herbouwd werd en er nog steeds uitziet. Hoe het er vóór de achttiende eeuwse ingreep uitzag, is onbekend. Foto Kees Smit.

Toen in 1731 A. van Goud-Oever uit Amersfoort in Utrecht als jurist promoveerde op een proefschrift over onnatuurlijke ontucht,[60] wist hij als voorbeeld van ontucht met dieren alleen maar een geval uit Delft te noemen,[61] dat op een foutieve lezing berust. Het voorval met Willem van Dolder, dat zich zo dichtbij, in zijn eigen provincie afgespeeld had, en nog maar acht jaar geleden, was hem blijkbaar onbekend. In hetzelfde jaar schreef de predikant H.C. van Bijler een boekje, waarin hij een apart hoofdstuk wijdde aan 'sodomie met dieren',[62] maar als enig voorbeeld een geval uit Bordeaux wist aan te voeren.[63]

Gedetailleerde beschrijvingen van ontuchtige handelingen met dieren, zoals in dit geval in Rhenen, zijn hoogst zeldzaam. Op enkele spaarzame mededelingen na zijn soortgelijke gebeurtenissen altijd minder uitvoerig beschreven, omdat alle procesbijlagen vernietigd waren. Een onderzoek van de criminele archieven van Utrecht over de periode 1577-1751 bracht op vele honderden strafzaken meer dan 19 gevallen van 'onnatuurlijke ontucht' aan het licht. Die hadden allemaal betrekking op homoseksualiteit, vervolgd in de jaren 1729-1745. Bestialiteit was er niet bij. Een onderzoek van honderden vonnissen in Amsterdam tussen 1550-1650 bracht evenmin sodomie met dieren aan het licht.[64] Misschien zijn ze er geweest, maar ook hier zijn alle gegevens verbrand.

Tolerantie van de zijde van de overheid tegenover de bestialiteit ontstaat in Nederland vrij plotseling bij de invoering van de Franse code pénal in 1811, die bij ons tot 1881 als wetboek van strafrecht gold. Deze wet kent nog slechts geldstraffen voor het 'openbaar schenden der eerbaarheid'. Als Willem van Dolder een eeuw later geboren was, zou hij er bijna straffeloos vanaf gekomen zijn.

Conclusie

Het proces in Rhenen leert ons dat sodomie meer is dan alleen homoseksualiteit. Seks met een beest was de ergste vorm van ontucht. Door de bevolking werd het als een onbegrijpelijke maar ook ongevaarlijke smeerlapperij beschouwd. De getuige in 1723 schold de chirurgijn uit voor 'schelm' maar het duurde een maand voordat het gerucht de schout ter ore kwam. Hoewel het nergens blijkt, kan het zijn dat deze nog een appeltje met hem te schillen had, wegens de huisvredebreuk uit 1718. Toen de zaak eenmaal aanhangig gemaakt was, was er geen weg meer terug. De kwestie werd niet in de doofpot gestopt, ook al was de dader een burgemeesterszoontje en verkeerde hij als barbier en chirurgijn in de betere kringen. Toch duurde het nog twee weken voordat hij gearresteerd werd, maar niemand van de schepenbank gaf hem de raad te vluchten. Dat de doodstraf erop stond, zal niemand van de rechtbank, maar ook de aangeklaagde niet, in het begin vermoed hebben. Het waren de 'onpartijdige rechtskundigen' die daarop wezen.

Het proces verliep zoals de homoprocessen in Utrecht, die intussen grondig uitgezocht zijn. Het grote verschil was, dat er geen medeplichtigen konden zijn, en daarom werd

de gevangene ook niet gemarteld. Tot zijn bekentenis kwam hij niet omdat hij betrapt was, of door scherpzinnige verhoren, maar door het feit dat hij zonder rechtsbijstand in een kelder opgesloten zat. Bovendien had de predikant hem op zijn geweten gewerkt. De manier waarop hij tot zijn bekentenis, beter gezegd een golf van bekentenissen, kwam, wijkt dus sterk af van de homoprocessen, waar marteling en verraad de gevangenen teveel werd.

Het gerucht was door het stadje gegaan, en iedereen moet van de arrestatie op de hoogte geweest zijn. Als het al niet was doordat zijn scheerwinkel dicht was, dan toch zeker toen hij de aandacht van de voorbijgangers trok door met luide stem te bidden. Toch probeerde het gerecht de zaak zo stil mogelijk te houden, en werd de schuldige niet op het schavot maar in de kelder terecht gesteld en in de grond gestopt. De afloop ging dus ongeveer zoals bij de sodomieprocessen in Utrecht. In Amsterdam werden de sodomieten wél op het schavot terecht gesteld.

Gebruikte afkortingen

SAKRUH Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug
HUA Het Utrechts Archief

Literatuur

Boon, 1997 ▸ L.J., Boon, *'Dien godlosen hoop van menschen'. Vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw*, Amsterdam 1997.

Bijler, 1731 ▸ H.C. van Bijler, *Helse boosheid of grouwelijke zonde van sodomie*, Groningen 1731.

Carpsovius, 1635 ▸ Benedictus Carpsovius, *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*, Wittenberg 1635.

Clarus, 1590 ▸ Julius Clarus, *Receptarium sententiarum*, Frankfurt 1590.

Dekhuijzen, 1996 ▸ H.E. Dekhuijzen, 'Het Oude Raadhuis te Rhenen', in: *Oud-Rhenen*, 15 (1996) 95-104.

Dekkers, 1992 ▸ Midas Dekkers, *Lief dier: over bestialiteit*, Amsterdam, 1992.

Egmond, 1989 ▸ Florike Egmond, 'Fragmentatie, rechtsverscheidenheid en rechtsongelijkheid in de Noordelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw,' in: Sjoerd Faber, red., *Nieuw licht op oude justitie: misdaad en straf ten tijde van de Republiek*, Muiderberg 1989, 9-23.

Elias, 1903 ▸ J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam van 1578 tot 1795*, dl. 1, Haarlem 1903.

Faber, 1983 ▸ Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811: de nieuwe menslievendheid*, Arnhem 1983.

Goud-Oever, 1731 ▸ A.van Goud-Oever, *De nefanda libidine*, Utrecht 1731.

Groenewegen van der Made, 1649 ? S. Groenewegen van der Made, *Tractatus de legibus abrogatis et in usitatis in Hollandia vicinisque regionibus*, Leiden 1649.

Hallema, 1952 ▸ A. Hallema, 'Strafbaarheid, strafmaat en straffeloosheid, alsmede de verhouding tussen gevangenis- en andere straffen, blijkens de vonnissen van de Amsterdamse schepenbank, voornamelijk uit de eerste helft der 17e eeuw,' in: *Verslagen en mededelingen oud-vaderlands recht*, dl. 10-4, (1952), 570.

Iterson, Van, 1960 ▸ W. van Iterson, *De stad Rhenen*, Assen 1960.

Kleuver, De, 1966 ▸ A.P. de Kleuver, *Genealogie van het geslacht Van Dolderen*, Veenendaal [1966] (aanw.: gecyclostileerd, HUA).

Meer, Van der, 1984 ▸ Theo van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden: sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730-1811*, Amsterdam 1984.

Santen, Van, 2001 ▸ Bettina van Santen, *De gevangenis aan het Wolvenplein*, Utrecht 2002.

Schöffer, 1997 ▸ I. Schöffer, 'Inleiding' en hfst. 1, 'De stomme zonde', in: Boon 1997, 9-32.

Tigelaar, 1998 ▸ H. Tigelaar, 'Barend Blomsaet', in: *Utrechtse biografieën: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, dl. 5, Utrecht 1998, 23-28.

Vorsterman van Oyen, 1885-1890 ▸ A.A. Vorsterman van Oyen, *Stam en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën*, dl. 1-4, Groningen 1885-1890.

Noten

1. Destijds in het Rijksarchief Utrecht (nu Het Utrechts Archief, HUA), Oudrechterlijke archieven, inv. nr. 482-13 (Stukken betreffende extra-ordinarisprocessen 1723-1727 der rechtspraak in criminele zaken der stad Rhenen: 24 losse, ongenummerde stukken). Sinds april 1997 bevindt het archief van het Stadsgerecht Rhenen zich in Wijk bij Duurstede bij het Streekarchief Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH). Het is gedeeltelijk opnieuw geïnventariseerd en nog in bewerking, zodat de nieuwe inventarisnummers een voorlopig karakter dragen. Het procesdossier met het oude inv.nr. 482-13 uit de 'inventaris Fruin, 1893' draagt thans het (voorlopige) inv.nr. 231, map Willem van Dolder, 1723, sodomie (inv.nrs. 217-297 Stukken betreffende lijfstraffelijke, boetstraffelijke en vrijheidsstraffelijke processen, 1639-1811. 77 pakken en 4 omslagen). Deze criminele processtukken zijn alfabetisch op naam geordend per proces en worden gespecificeerd in Bijlage 1 bij de voorlopige inventaris.
2. Ludo ten Cate heeft mij zijn typoscript indertijd laten lezen, en in overleg met zijn vrouw en dochter, heb ik het in deze vorm, die tot het proces zelf beperkt blijft, bewerkt. Ik heb daarbij gewaardeerde adviezen gekregen van Fred Vogelzang, Ria van der Eerden en Piet 't Hart.
3. Het huis lag in de buurtschap Achterberg aan het Laareinde, onder de vrijheid van de stad Rhenen. Op het terrein van Lievendaal stond de boerderij die door Roelof Franken gepacht werd.
4. Dirk van Brienen (die in het verhaal geheel achter de schermen blijft) was een telg uit een oud Arnhems burgemeestersgeslacht, zie *Nederland's adelsboek*, dl. 10 (1912) 438. Hierin staat abusievelijk, dat hij in 1720 in Rhenen overleden zou zijn.
5. Hij was hij al sedert 1700 hoofdschout van Rhenen, na in 1699 aan de Utrechtse universiteit in de rechten te zijn gepromoveerd. De zogenaamde *Herenboekjes* van Utrecht vermelden nog enkele nevenfuncties. Zie verder Elias dl.1, 1903, 375-376, Vorsterman van Oyen, dl. 2, 1890, 146.
6. Egmond, 1989, 16.
7. Een maalkalf is een vrouwelijk kalf.
8. Onder de verklaring staan de namen van de twee getuigen, 'Aertijen Relofsen' (sic) en 'Jacob Roelen'. Burgemeester Johan van Deventer vond het nodig, erbij te schrijven dat 'deze bovenstaande letters of merken eigenhandig gesteld werden door de twee getuigen.'
9. Egmond, 1989, 17.
10. De juristen baseerden zich op J. de Damhouder, *Praxis rerum criminalium*, Antwerpen 1556, hoofdstuk 98; S. Groenewegen van der Made, *Tractatus de legibus* Leiden 1649, bij paragraaf 4; P. Gudelinus, *De jure novissimo*, Antwerpen 1544, 5e boek, hoofdstuk 18; Justinianus, *De publicis judiciis*, in: P. Krüger (ed.), *Corpus juris civilis*, Berlijn 1954 ; (*Institutiones*, boek 4, 18); A. Matthaeus, *De criminibus*, Leiden 1644, boek 48 (vermelding van plaats en jaartal toegevoegd).
11. De mozaïsche wetten golden 'als aanvullende rechtsbronnen in het geval een eigen wetgeving voor bepaalde delicten ontbrak'. Zie Meer, Van der, 1984, 44.
12. Het liefkozen van een dier werd toen evenmin als het knuffelen van vrouwen onderling, 'in enig gezelschap stuitend geacht – terwijl een dier nooit verdergaande handelingen, in de beslotenheid van kamer of stal verricht, kon verklikken', Schöffer, 1997, 20-21. Ook Dekkers, 1992, 143, wijst hierop: 'Een man die met een kalf betrapt wordt, is een viezerik', maar daar blijft het bij.
13. Meer, Van der, 1984, 16-17. Hij spreek terecht van 'de gewoonte', want de veroordeelden werd hier te lande zelden verbrand, en soms werden er in Amsterdam bijv. processtukken bewaard die alleen ter inzage van de burgemeesters waren.
14. Meer, Van der, 1984, 37.
15. Boon, 1997, 50, 69, 72. Hasenberch was een deel van het Utrechtse stadhuis.
16. Vader Roelof Franken was als getuige kennelijk niet belangrijk genoeg.
17. Het Oude Raadhuis, dat in 1735 grondig verbouwd is, staat aan de Markt, dichtbij het koor van de Cunerakerk. De kelders hebben de verbouwing overleefd. De celdeuren op de begane grond hebben bij de laatste restauratie een andere plaats gekregen.
18. Santen, Van, 2001, p. 9 'Deze mannen werden met een zware ijzeren ketting aan een ring vastgeklonken.' Dat zal in Rhenen niet het geval geweest zijn, gezien de ontsnappingspoging van Van Dolder. Van Santen baseert zich op aantekeningen van Nicolaas van der Monde uit 1841 (facsimile op p. 8): 'in deze kluis werden de sodom[ieten] gevangen gehouden'.
19. HUA, Hof van Utrecht, inv. 301, Declaratie van de hoofdofficier: 'oly en keerssen voor de wakers en stroy'.
20. Een 'zeuning' (zeunie, -nis) is een 'voer- of drinkbak', zie Van Dale en *WNT*. Dit deel van de verklaring komt in de volgende verhoren niet meer aan de orde.
21. Meer, Van der, 1984, 50-51. Zie ook Schöffer, 1997, over deze 'extra-ordinaire strafprocedure'.
22. Kleuver, De, 1966.
23. RA Arnhem, Oud-rechterlijk archief Wageningen, inv. 176, fol. 103v, 104r, 136r, 165r en v, vermelden uitdrukkelijk 'schepen Van Dolder uit Rhenen'.
24. Uit zijn eerste huwelijk bleven drie kinderen in leven, Cornelia (1674), Henricus (1676) en Aletta (1684). Uit het tweede huwelijk kwamen voort: onze Willem van Dolder, gedoopt in de Cunerakerk op 27 februari 1687, Adriaan (1690) en tenslotte Johanna (1693).
25. De oudste dochter, Cornelia, hertrouwde met een man die zich in 1721 al vier jaar niet meer had laten zien en naar het buitenland vertrokken scheen te zijn. Henricus die evenals zijn vader chirurgijn werd, had een kinderloos huwelijk. Aletta, de tweede dochter, trouwde 1711 bij volmacht met een Franse officier, en in 1716 met een advocaat.
26. Zo zien we in *Don Quichot* een barbier met zijn koperen scheerbekken op zijn hoofd van dorp naar dorp lopen, totdat de dwaze hoofdfiguur in hem een dolende ridder ziet. En nog in *Buddenbrooks* van Thomas Mann lezen we dat de barbier dagelijks zijn voorname klanten in de stad komt scheren.
27. Op 5 mei en 8 september 1722 verscheen hij als chirurgijn voor het gerecht van Rhenen, om betaling te vorderen van een bedrag van 22 gulden en 4 stuiver van de heer Montfoort, vaandrig, voor het behandelen van een zieke soldaat.Van Dolder had de soldaat, Jan

Andriesz, van 17 maart tot 24 april 1722 behandeld. De zaak werd verdaagd en niet meer vervolgd door de arrestatie van de eiser in juni 1723. SAKRUH, Stadsgerecht Rhenen (66), 333 (Kleine rol van civiele zaken, 1720-1733, mrt.).

28. SAKRUH, Stadsgerecht Rhenen (66), 332 (Kleine rol van civiele zaken, 1702-1713), 29 januari 1709.
29. Aeltje Jelisdr. van Papenveld, weduwe van Hendrik van IJsendoorn.
30. SAKRUH, Doop-, Trouw- en Begraafregisters (65), 356, fol. 15.
31. SAKRUH, Stadsgerecht Rhenen (66), 231, map Willem van Dolder, 1718-1719, huisvredebreuk en messentrekkerij.
32. Hij werd zoals gezegd in 1687 gedoopt en was dus minstens 36 jaar.
33. Johannes Woertman (1677-1756) was in 1699 afgestudeerd en toen advocaat geworden. Dirk van Poolsum (1688-1725) was in 1709 advocaat geworden.
34. In tegenstelling tot beide vorige heren komen zij in de Utrechtse *Herenboekjes* voor, en hun stambomen staan afgedrukt in Vorsterman van Oyens *Stam- en wapenboeken*.
35. De Greve werd geboren te Nijmegen in 1654 en overleed te Utrecht in 1732. Hij ging in 1675 naar Leiden om te studeren en werd na zijn studie beëdigd aan het hof van Arnhem, maar kwam in 1684 naar Utrecht. Hier werd hij advocaat en later substituut-griffier. De Reuver was geboren te Utrecht in 1671, werd in 1691 advocaat en tegelijkertijd secretaris van het gerecht van Utrecht.
36. In Utrecht werd foltering zelden toegepast. Boon veronderstelt dat het plechtige karakter van het scherpe examen, met vooraf opgestelde vragen, suggestief gewerkt kan hebben. Het kwam meermalen voor dat verdachten na zo'n examen zelf een nieuw verhoor aanvroegen waarin ze meer bekenden dan ze eerst kwijt hadden gewild. Zie Boon, 1997, 52.
37. Over deze manier van verhoren, aan de hand van vooraf opgeschreven vragen, opgesteld door 'onpartijdige rechtsgeleerden' heb ik niets kunnen vinden. Faber 1983 schrijft wel uitvoerig over tortuur, maar niets over de gewone verhoren.
38. Meer, Van der, 1984, 52 en 53, zie ook Boon, 1997, 43 en 52.
39. Meer, Van der, 1984, 52.
40. Boon, 1997, 91.
41. Boon, 1997, 91.
42. Carpzov of Carpsovius, de grondlegger van het Duitse strafrecht uit de eerste helft van de 17e eeuw.
43. Deel 2, vraag 76, sub 60.
44. Tigelaar, 1998, 28.
45. Er waren rond die tijd twee predikanten in Rhenen. De oudste was Van den Bergh (1652-1744), hij was geboren te Nijmegen als burgemeesterszoon, en had in 1676 in Leiden theologie gestudeerd. De jongste predikant was Johannes Menso (1687-1724), afkomstig uit Volendam (met dank aan H.P. Deys).
46. Dit belangrijke gegeven dank ik aan H.P. Deys .
47. Repels zijn de twee staken waartussen een koe of kalf op stal is vastgemaakt (Van Dale).
48. Ook 'Burgergemeente' genoemd, een uiterwaard voor de Rijnpoort, zie Iterson, Van, 1960, 44.
49. Een hond voor de jacht op waterwild, poedel (Van Dale).
50. Schöffer, 1997, 14.
51. Meer, Van der, 1984, 64.
52. Meer, Van der, 1984, 57.
53. 'Buitensporig, goddeloos, misdadig', betekenissen die het woord 'enormis' in het middeleeuwse Latijn gekregen had.
54. Ook in Amsterdam wordt de beul van elders gehaald, in casu 'de in Haarlem wonende scherprechter'. Zie Meer, Van der, 1984, 61.
55. HUA, Hof van Utrecht, inv. 301, 'Opgaven waarnaar de kosten van leges en verschot der beambten van het Hof berekend worden' (losse map Rhenen).
56. In hetzelfde dossier aanwezig.
57. Boon, 1997, 89.
58. Boon. 1997, 72.
59. Meer, Van der, 1984, 65.
60. *De nefanda libidine*, 26.
61. Groenewegen van der Made, 1649, 61, bericht dat op 18 mei 1620 in Delft een man wegens bestialiteit tezamen met het misbruikte vee tot as verbrand werd. Hij had dit zelf uit de stadsarchieven opgediept, schrijft hij, maar op die datum werd een bootsman uit Leiden, die sodomie met een aantal 'jonggezellen' had bedreven, tot de brandstapel veroordeeld.
62. Bijler, Van, 1731, 21 e.v.
63. Clarus, 1590, 88.
64. Hallema, 1952, 570.